

призначивши управляти завойованою країною групу місцевих бояр (за п'ять місяців Єремія повернув собі владу).

Як висновок: в кінці XVI ст. відбулася подія, котра і визначила долю Молдавії. Господар Валахії Михайл Вітязул (Хоробрий) спромігся тимчасово об'єднати Валахію, Молдавію та Трансильванію в одне князівство і розбити турецьких завойовників. У дещо спонтанній об'єднувчій діяльності господар Михайл спирався на політичну підтримку як Московії й українського козацтва, так і на сприяння двору австрійських Габсбургів.

Джерела та література: 1. Corfus I. Corespondență inedită asupra relațiilor între Mihai Viteazul și Polonia. – Cernăuți, 1935. – 124 p.; 2. Iorga N. Documente noi în mare parte românești relative la Petru Șchiopul și Mihai Viteazul. – București, 1953. – Vol. III. – 457 p.; 3. Turcu C. Informații documentare cu privire la campania lui Mihai Viteazul în Moldova // Studii și articole de istorie. – București, 1957. – Vol. II. – 78 p.; 4. Винар Л. Козацька Україна. Вибрані твори. – К. – Львів – Нью-Йорк – Париж, 2003. – 677 с.; 5. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11-ти т. – К., 1905. – Т. VII. Козацькі часи до року 1625. – 628 с.; 6. Bălcescu N. Istoria românilor sub Mihai Vodă Viteazul. – București, 1953. – 352 p.; 7. Corfus I. Mihai Viteazul și polonii. – București, 1938. – 160 p.; 8. Crăciun I. Cronicarul Szamoskozy și însemnările lui privitoare la români 1566-1608. – Cluji, 1928. – 260 p.; 9. Gonța Al. I. Campania lui Mihai Viteazul în Moldova. – 1960. – 286 p.; 10. Ionașku I. Mihai Viteazul și unitatea politică a țărilor române. – București, 1968. – 174 p.; 11. Iorga N. Istoria lui Mihai Viteazul. – București, 1968. – 420 p.; 12. Panaitescu P.P. Mihai Viteazul. – București, 1936. – 285 p.; 13. Pașcu Șt. Mihai Viteazul. Unirea și centralizarea țărilor române. – București, 1973. – 294 p.; 14. Sîrbu I. Istoria lui Mihai Vodă Viteazul Domnul Țării Românești. – București, 1976. – 565 p.; 15. Ștefănescu Șt. Michel le Brave "Restitutor Daciae". – Cluji, 1968. – 909 p.; 16. Xenopol A.D. Istoria românilor din Dacia traiană. – București, 1927. – 532 p.

УДК: 930.1 (477.75) «19»

Віктор СКРИПНИК

ОДЕСЬКЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ ТА ПОЧАТОК ЕТНОГРАФІЧНОГО ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ І ПОБУТУ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

У статті розглянуто діяльність Одеського товариства історії та старожитностей в Одесі як академічного центру Південної України в середині XIX ст. На основі діяльності «Одеського товариства історії та старожитностей» показано тенденції при становленні етнографії.

Ключові слова: Товариство історії та старожитностей, Одеса, Південна Україна, етнографія, академічний центр.

ОДЕССКОЕ ОБЩЕСТВО ИСТОРИИ И ДРЕВНОСТЕЙ И НАЧАЛО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ КУЛЬТУРЫ И БЫТА НАСЕЛЕНИЯ ЮГА УКРАИНЫ

В статье рассмотрена деятельность Одесского общества истории и древностей в Одессе как академического центра Южной Украины в середине XIX в. На основе деятельности «Одесского общества истории и древностей» показаны тенденции при становлении этнографии.

Ключевые слова: Общество истории и древностей, Одесса, Южная Украина, этнография, академический центр.

Viktor SKRYPNIK

THE ODESSA SOCIETY OF HISTORY AND ANTIQUITIES AND THE BEGINNING OF ETHNOGRAPHIC STUDYING OF CULTURE AND LIFE OF THE POPULATION OF THE SOUTH OF UKRAINE

In clause process of becoming of the humanity in Odessa as the academic center of the South of Ukraine in the middle of 19 centuries is considered. On the basis of activity of the «Odessa society of history of antiquities» tendencies at becoming ethnography are shown.

Key words: the Society of history and antiquities, Odessa, Southern Ukraine, ethnography, the academic centre.

З утворенням у 1839 р. Одеського товариства історії і старожитностей (далі – ОТИС), науково-дослідна діяльність якого була набагато ефективніше, ніж розрізнені спроби вивчення історичного минулого краю, що намагалися зробити окремі ентузіасти [52, с. 27 – 51], можна говорити про початок планомірної, цілеспрямованої наукової праці із рішення низки проблем на Півдні України силами місцевих дослідників. ОТИС мало свій друкований орган [33, с.1-63], бібліотеку, а також у 1843 р. був відкритий музей, що фактично став у другій половині XIX століття центром академічної думки в краї.

В історіографічному досвіді мається серйозний досвід із вивчення ролі та значення цього наукового об'єднання у розвитку історії й археології на Півдні України [11, с. 87 – 95; 38, с. 7 – 14; 48 та інші]. Слід вказати також і вдалі спроби окреслити етнографічний напрям у діяльності ОТИС [34, с. 24–48; 35, с.35–39; 36; 44, с.16-18 та інші]. Спираючись на ці здобутки, ми спробуємо простежити як формувалися народознавчі студії у ранній період існування ОТИС (1839-1850-ті рр.). Цим ми продовжуємо розробки різних аспектів генези наукового дискурсу того часу [8, с.23-26].

Протягом 1839-1917 років Статут ОТИС уточнювався чотири рази. Так, згідно із початковим Статутом 1839 року основні завдання Товариства зводилися до "...поширення історичних і археологічних відомостей про Південну Росію, ...публікації документів і актів з історії краю, ...критичному розбору повідомлень давніх письменників про місцеві визначні пам'ятки,

...збору матеріалів з географії та статистики, ...рецензуванню вітчизняних і іноземних робіт, в яких знаходилися відомості з історії краю” [46, с.1–2]. Питання власно етнографії до Статуту, як бачимо, формально не ввійшли.

Основна заслуга у постановці завдань і розробці дисциплінарної галузі належить Миколі Івановичу Надеждіну (1804 – 1856) [16; 29, с.566-569]. Він три роки - з 1839-го по 1842-й - мешкав в Одесі та приймав активну участь у роботі ОТІС. Можливо, що саме цей етап став визначним для нього як народознавця - з кінця 1848 року М.І. Надеждін став головоючим у відділенні етнографії Російського географічного товариства, у виданнях якого він брав діяльну участь, як редактор “Географических Известий” и “Этнографического Сборника” (1853). У статті “Про етнографічне вивчення російського народу” [28, с.28-52] він широко намічає обсяг науки етнографії та її розгалужень по різних боках народного життя (вивчення народності з позицій історико-географічної характеристики, з боку народної психології, археології, побуту тощо). Він дав кілька зразкових праць з історичної географії та склав етнографічну програму, розсилання якої доставила масу оригінальних даних.

У новому Статуті ОТІС, проект якого був розроблений вже при участі М.І. Надеждіна, були вперше як в офіційному документі програмного характеру сформульовані завдання ОТІС із вивчення етнографії краю, які зводилися до “...збирання народних переказів, легенд, казок, пісень, назв міст, сіл, лісів і т.п., мостин, звичок, звичаїв, забав, обрядів, народних повір’їв тощо” [1, ф. 93, оп. 1, спр. 1, арк.22], що ілюструє розуміння Надеждіним завдань етнографії вже на початку 1840-х років.

Збирання та вивчення пам’ятників матеріальної культури спеціально не обговорювалося, що є характерним для етнографії Російської імперії у першій половині XIX століття. У цей час основна увага дослідників приділялася вивченню духовної культури населення [35, с.35 – 37]. Завдяки М.І. Надеждіну ОТІС, керуючись у своїй діяльності новим Статутом 1841 р., внесло істотний вклад у розвиток етнографії на Півдні України.

Про етнографічну діяльність Товариства свідчать публікації, що поміщені на сторінках “Записок...”, які умовно можна підрозділити на кілька груп: це роботи статистичного характеру, у яких часто зустрічається етнографічний матеріал; переклади і рецензії іноземної та вітчизняної літератури, у якій є матеріал по історії краю. Як правило, це подорожі іноземців, а також неопубліковані раніше матеріали вітчизняних мандрівників. Окремі групи становлять роботи, у яких висвітлюється колонізація краю і його адміністративно-політичний пристрій, матеріали з історії запорізьких козаків, літописи приходів.

Велика робота, яку проводило ОТІС із перекладу та публікації творів західноєвропейських мандрівників - безсумнівний внесок у розвиток вітчизняної історіографії. До цієї групи джерел ставляться переклади творів XVII століття, написані Жаном Де Люком [53, с. 473 – 493] та Ємілліо

Дортеллі д'Асколі [30, с. 89 – 180], Арканджело Ламберті [54, с. 178 – 224], у які досить докладно висвітлюються питання про господарство, побут, релігійні особливості населення Північно-Західного Причорномор'я у першій половині XVII ст.

У “Записках...” були вперше російською мовою із докладними коментарями опубліковані твори Євлії Челебі [5, с. 161 – 181; 6, с. 161 – 188; 7, с. 501 – 503], матеріали академічних експедицій І.А. Гільденштедта [51, с. 180 – 228] та П.С. Палласа [21, с. 62 – 208; 22, с. 5 – 107] по українських теренах у другій половині XVIII століття, які до того були видані німецькою мовою невеликим накладом, що робило їх мало доступними.

У роботі І.А. Гільденштедта був даний докладний опис населення Черкаська та Азова, господарства і промислів донських козаків. Описуючи побут населення, що живе у районі Таганрогу, автор відзначає: “... Козаки здебільшого влаштовують із вербових прутів труби, з яких дим виводився до сіней через димар. Тутешні жителі займаються скотарством і землеробством. Розводять коней, рогату худобу та довгохвостих овець. Воли використовуються на запрягання до возів і плугів. Малоросіяни - із великим плугом, дуже схожим на грузинський, у який вони впрягають до чотирьох волів; козаки – із руською сохою. І ті й інші молотять хліб, що просушується лише на повітрі, звичайними ціпами на відкритому току...” [51, с.218].

Цінні етнографічні відомості про антропологічні особливості горянських татар [21, с. 150 – 151.], господарства та побуту чорноморських козаків, що живуть “між Таманню й Темирюком” [22, с.85-87], містяться у праці Палласу.

Матеріали про заселення втікачами кріпаками території Дону, про озброєння козаків, калмиків, описи набігів черкеських і горянських татар, майнова та соціальна нерівність серед черкесів дані у “Записках капітану Ханикова” [32, с. 66 – 90], які були написані ще у 1774 році та вперше опублікованих у “Записках ОПС”.

Побут, мистецтво, релігія кримських татар, а також опис території між Бугом і Дністром надані у роботі Мартіна Броневського, що відправився до Криму у 1578 р. із дипломатичною місією [49, с. 333 – 367].

Близькі до цієї групи рецензії на роботи, у яких є відомості з історії краю. Із тих праць, що рецензувалися членами ОПС, відомості про окремі народи містилися в описах подорожей Н. С. Всеволожського [25, с. 438 – 441], А. Демидова [26, с. 442 – 453], маршалу Мармону [14, с. 499 – 508], у книзі пастора швейцарської колонії Шабо п. Бюніона - першої місцевої роботи іноземною мовою, що знайомить європейського читача із тогочасним населенням краю [23, с. 508 – 512].

Рецензування переслідувало дві мети: знайомило читачів із новинками літератури, що має відношення до краю, і визначало наукову цінність і вірогідність відомостей, що знаходилися у ній, фактів.

М.І. Надсждін високо цінував як серйозне наукове дослідження монографію Ф. Л. Лінднеру “Скіфія і скіфи Геродота” [27, с. 391 – 431],

відзначивши коректність автору у зверненні до історичних дат, критичний підхід до джерел.

Д. Княжевич у своїй рецензії на монографію І.Г. Коля “Подорож по Південній Росії”, яка отримала позитивну оцінку серед європейських читачів, розкривши ряд неточностей і свідомо помилкових перекручувань, доходить до висновку, що в цьому стані книга принесе більше шкоди, чим користі [15, с. 454 – 458].

Досить численну групу джерел для вивчення Півдня України становлять роботи зі статистики краю. Оскільки у цей період предметні області географії та етнографії ще не були чітко розмежовані, а статистичні методи застосовувалися однаково широко для аналізу як етнографічних, так і географічних явищ, й не тільки в роботах дослідників Півдня України, але і країни в цілому, зазначені групи фактів існували у спільному комплексі. Ілюстрацією цього може служити книга А. Шмидта, у якій досить докладно описане населення Херсонської губернії першої половини ХІХ століття [50, ч. 1, с. 487 – 556].

А. Шмидтом була зібрана значна кількість фактичного матеріалу, але був відсутній скільки-небудь задовільний його аналіз. Слабкими сторонами твору є також: поверхневий опис господарства, побуту, населення краю, суб'єктивне відношення автора до окремих народностей, протиставлення їх культурних, побутових традицій.

У роботах статистичного характеру, що були опубліковані у “Записках ОТИС”, містяться відомості про національну та релігійну приналежності населення, мові, що є цінним додатковим, а іноді – і єдиним джерелом для сучасних дослідників, що займаються вивченням населення, історією, економікою Півдня України [13, с. 166 – 198; 18, с. 91 – 156; 24, с. 289 – 305; 45, с. 338 – 432].

Так, робота офіцера Генерального Штабу А. Защука, хоча й озаглавлена “Етнографія Бессарабської області”, складається в основному із історичних відомостей про заселення краю, статистичних даних по народах, які жили на цій території, таблиці руху народонаселення, а етнографічний матеріал – представлений фрагментарно [12, с. 492 – 586].

Із роботи І. Бат'янова “Статистичний опис Бессарабії 1828 - 1831 р.” [2, ф. V. спр. 669, арк. 1-56] у “Записках...” була надрукована лише один з розділів під назвою “Весільні обряди у Бессарабії”. В ній автор докладно розглядає, як проходить готування до весілля у будинках нареченого і нареченої, передає промову “старости” у період сватання, описує вивіз нареченої із рідного будинку [3, с. 633 – 635].

Значна частина матеріалів по статистиці краю, яка була зібрана членами ОТИС, не була опублікована й зберігається в архівах Санкт-Петербургу, Києва, Одеси [36, с.16-18].

У першу чергу, це стосується архівної спадщини дійсного члена ОТИС А.О. Скальковського (1808 - 1898). Займаючись протягом 60 років вивченням Новоросійського краю, А.О. Скальковський зібрав величезний

корпус джерел та матеріалів, значна частина якого так і не була видана [4, с. 175 – 188; 47].

У першій половині XIX століття праці А.О. Скальковського були чи ні єдиними узагальнюючими роботами, які містили нові для свого часу матеріали з історії, етнографії і демографії Півдня України. Серед його історіографічної спадщини певну цінність представляють дослідження, у яких крім історичних довідок і статистичних даних (які, як правило, становлять основний зміст і обсяг його робіт) знаходяться унікальні етнографічні сюжети про специфіку культури і побуту населення краю [40, с. 375 – 378; 41; 42 та інші].

Будучи одним із засновників ОТІС, відомим фахівцем з історії українського козацтва [43], А.О. Скальковський вплинув на активацію наукової діяльності ОТІС у вивченні історії України, у збиранні та публікації архівних матеріалів з історії Запорізької Січі, у яких часто присутні дані про господарство, побут, промисли населення України XVII - XVIII століть.

Матеріали із аграрної культури, виробничому побуту населення також можна зустріти у періодичних виданнях ще одного із найстарших наукових товариств краю, яке було організовано ще у 1828 році - Товариства сільського господарства Південної Росії. У публікаціях Товариства докладно розглядаються питання економічних відносин поміщиків і селян, прийоми ведення господарства, засоби обробки землі, аналізуються бюджети різних майнових рівнів селянських господарств. Разом з тим у цих же статтях є опис побуту селян, їхнього життя, одягу, знарядь праці, взаємин у родині [39].

Одна із заслуг Одеського Товариства історії і старожитностей - це розробка питань слов'янознавства, яке розумілося тоді як слов'янська філологія. Подорожі членів Товариства (М.І. Надєждіна, Д.І. Княжевича та інших) південнослов'янськими землями сприяли залученню до діяльності ОТІС провідних слов'янських письменників, суспільних та політичних діячів.

У 1840-і роки були встановлені наукові контакти з Південнослов'янським історичним товариством у Загребі та Белградським товариством сербської словесності. Переписка слов'янських діячів і вчених з ОТІС, що збереглася, свідчить про тісні зв'язки протягом майже усього XIX століття [17, с. 35 – 42].

Особливої уваги набули сюжети історії та етнографії болгар, які переселилися на Південь України. Плідність таких розробок започаткували А.О. Скальковський, М.М. Мурзакевич та інші активні учасники ОТІС [41, с. 57– 101; 36, с.21-23 тощо]. Вслід за ними, у 1840-50-і роки у центральній пресі достатньо часто публікуються роботи місцевих дослідників із цих тем [9, с. 159 – 187; 10, с. 39].

Засобу життя і звичаям переселенців була присвячена стаття вчителя парафіяльної школи м. Рени А. Левицького. В ній автор описує обрядовий комплекс, підрозділяючи його на 3 види: релігійні, народні, марновірні. До релігійного їм віднесені подорожі для поклоніння святым місцям у Єрусалимі, свято за боже ім'я, здійснення курбану (жертви), святи ремісників (кожухарів, шевців, сріблярів, гончарів, цеглярів, торговців), звичай надавати обід якому-

небудь святому у день одруження, запалювання ладану і свіч на могилах померлих. Із народних звичаїв їм описані: “Бабін день”, що відзначався 8 січня, весільний обряд, а також тексти декількох колядок на Святки. До архаїчних обрядів автор відносить піперуду та кукер [19, с.450 – 464].

Науково-дослідна діяльність ОТІС з вивчення слов'янської філології, історії та етнографії слов'янських народів (при активній участі у ній видатних вчених-славістів Росії і Європи) дозволяє нам вважати Одесу одним зі значних центрів слов'янознавства України у першій половині XIX століття.

Займаючись розробкою питань слов'янської філології, члени Товариства приділяли велику увагу слов'янській топоніміці, опису і публікації пам'ятників старослов'янської писемності [20, с. 1 – 54]. Товариством був накопичений найбагатший матеріал з історії південних слов'ян, про що свідчить доповідь А.В. Ристенко, присвячений огляду рукописів ОТІС [37, с. 35 – 120]. На жаль, дотепер цей матеріал зберігся не повністю, однак, і збережена його частина, по справедливому зауваженню М.В. Павлука, який написав низку робіт про розвиток слов'янознавства в Одесі, “...не тільки мало досліджена істориками, але й зовсім ще не стала предметом вивчення в мовознавців-лінгвістів” [31, с. 7].

Таким чином, накопичений суспільством фактичний матеріал не втратив своїй цінності і актуальності до наших днів, він і донині чекає своїх дослідників. Аналізуючи тематично-проблемні обрії раннього етапу діяльності ОТІС можемо констатувати, що крім історії, археології, археографії Товариство можна зарахувати особливу роль у становленні етнографії на Півдні України. Ця дисципліна, зрозуміло, не була головним напрямом наукового пошуку та обговорення. Разом з тим, саме увага до етнокультурних процесів та особливостей населення регіону сприяла формуванню нового кола інтересів, пошук адекватних джерел та виникненню специфічної форми академічного знання.

Джерела та література: 1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 93, оп. 1, спр. 1; 2. Інститут рукописів Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського. Ф.В. Д.669. – 56 л.; 3. Батьянов И. Свадебные обряды в Бессарабии // ЗООИД. – Одесса, 1844. - Т.1. - С. 633 – 635; 4. Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной России // ЗООАО. – Одесса, 1960. - Т.1 (34). - С. 175 – 188; 5. Брун Ф. Неудачная осада Азова турками в 1641 год // ЗООИД. – Одесса, 1872. - Т. 8. - С. 161 – 181; 6. Брун Ф. Путешествие турецкого туриста вдоль по восточному берегу Черного моря // ЗООИД. – Одесса, 1875. - Т. 9. - С.161 – 188; 7. Введенский А. Примечания к путешествию Эвлия-Эфенди // ЗООИД. – Одесса, 1877. - Т. 10. - С. 501 – 503; 8. Избаш Т.А., Скрыпник В.В. 2008. Одесское общество истории и древностей и становление востоковедения в Одессе // Лукомор'я. Археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. Вип.2. Одеса. С.23-26; 9. Задерацкий Л.Э. Болгары-поселенцы Новороссийского края и Бессарабии // Московитянин. – 1845. - Ч. VI, № 12. - С. 159 – 187; 10. Задерацкий Л. Э.

Переселение болгар (из “Одесского Вестника”, 1854) // Журнал министерства государственных имуществ. – СПб., 1854. - Ч. III, отд. II. - С. 39; **11.** Заремба С. З. Питання історії Південної України другої половини XVIII ст. на сторінках збірника “Записки Одесского общества истори и древностей” // Историчні дослідження: Міжвід. Зб. - Київ, 1976. - Вип. 2. - С. 87 – 95; **12.** Зашук А. Статистика и этнография Бессарабской области // ЗООИД. – Одесса, 1863. Т.5. - С. 492 – 586; **13.** Зеленый П. Топографическое описание доставшихся по мирному трактату от Османской Порты во владения Российской империи землям 1774 года // ЗООИД. – Одесса, 1868. - Т.7. - С.166 – 198; **14.** Княжевич В. Рец. на кн.: Путешествие Маршала Мармона герцога Рагузского в Венгрию, Трансильванию, Южную Россию. М., 1840 // ЗООИД. – Одесса, 1844. - Т.1. - С.499 – 508; **15.** Княжевич В. Рец. на кн.: Путешествие по Южной России И. Г. Коля. – Дрезден и Лейпциг. 1841 // ЗООИД. – Одесса, 1844. - Т. 1. - С. 454–458; **16.** Козмин Н. К. Н. И. Надеждин. Жизнь и научно-литературная деятельность. 1804- 1836. - Спб., 1912; **17.** Латешева Л. Міжнародні наукові зв'язки Одеського товариства історії і старожитностей (40-і роки XIX ст.) // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. - 1963, № 5. - С. 35 – 42; **18.** Лашков Ф. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 // ЗООИД. – Одесса, 1886. - Т.14. - С.91 – 156; **19.** Левицкий А. Нравы и обычаи болгар, живущих в Бессарабских колониях // ЗООИД. – Одесса, 1860. - Т. 4. - С. 450 – 464; **20.** Лонгинов А. В. История славяно-болгарская о народах, царях и святых болгарских и о всех деяниях и бытие болгарском собрано и изложено Паисием иеромонахом бывшего на святой Афонской горе от епархии Самоковской в лето 1762, на пользу рода болгарского // ЗООИД. – Одесса, 1893. - Т. 16. - С. 1 – 54; **21.** М. С. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах // ЗООИД. – Одесса, 1881. - Т.12. - С.62 – 208; **22.** М. С. Поездка во внутренность Крыма вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань // ЗООИД. – Одесса, 1883. - Т. 13. - С. 5 – 107; **23.** Мурзакевич Н. Рец. на кн.: Бессарабия древняя и новая. Сочинение историческое, географическое и статистическое пастора Бюниона // ЗООИД. – Одесса, 1858. - Т. 3. - С.508 – 512; **24.** Мурзакевич Н. Описание городов и уездов Азовской губернии // ЗООИД. – Одесса, 1858. - Т.3. - С.289 – 305; **25.** Надеждин Н. Рец. на кн.: Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу, в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 – 1837 годах Н. С. Всеволожского. – М., 1839, т. 1. – 495 с. // ЗООИД. – Одесса, 1844. - Т. 1. - С. 438 – 441; **26.** Надеждин Н. Рец. на кн.: Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию Анатолия Демидова. Париж // ЗООИД. – Одесса, 1844. - Т.1. – С. 442 – 453; **27.** Надеждин Н. Рец. на кн.: Скифия и скифы Геродота и его толкователи, с описанием нынешнего состояния тех стран Д. Фридриха Людвиг Линднера, королевско-Боварского советника посольства. 1841 // ЗООИД. – Одесса, 1844. - Т.1. - С. 391 – 431; **28.** Надеждин Н.И. Об этнографическом изучении русского народа // Записки

Русского Географического Общества. - Кн. 2. - Санкт-Петербург, 1847. - С.28-52; 29. Надеждин // Литературная энциклопедия: В 11 т. - Т. 7. - М.: ОГИЗ РСФСР, гос. словарно-энцикл. изд-во "Сов. Энцикл.", 1934. - С.566-569; 30. Описание Черного моря и Татарии. Составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. в 1634 г. // ЗООИД. - Одесса, 1902. - Т. 24. - С.89 - 180; 31. Павлюк Н. В. Славянское языкознание в Одесском (Новороссийском) университете // Труды Одесского государственного университета. - Одесса, 1958. - Т.148, серия филологических наук. - Вып. 7. - С. 7-12; 32. Подлинная записка флотского капитана Ильи Ивановича Ханькова о донской экспедиции // ЗООИД. - Одесса, 1886. - Т. 14. - С. 66 - 90; 33. Попруженко М. Г. Указатель статей в 1 - 30 томах Записок Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1914. - 63 с.; 34. Розуменко Ю.Г. Етнографічні джерела другої половини ХІХ століття у фондах Одеського обласного державного архіву // Народна творчість та етнографія. - 1984. - № 1. - С. 24 - 48; 35. Розуменко Ю.Г. Етнографічне вивчення Півдня України в ХІХ ст. // Народна творчість та етнографія. - 1985. - № 1. - С. 35 - 39; 36. Розуменко Ю.Г. Этнографическое изучение населения Юга Украины в ХІХ - начале ХХ века. Дис...канд.іст.наук. - К., 1986. - 204 с.; 37. Рыстенко А. В. Рукописи, принадлежащие библиотеке Одесского общества истории и древности // ЗООИД. - Одесса, 1910. - Т. 28. - С. 35 - 120; 38. Сеницын М. С. Развитие археологии в Одессе // Записки Одесского археологического общества. - Одесса: Одесское книж. Изд-во, 1960. - Т. 1 (34). - С. 7-14; 39. Систематический указатель статей, заметок, протоколов, отчетов и проч., помещенных в "Листках" и "Записках" Общества сельского хозяйства Южной России с 1830 по 1894 годы. Составитель Л. С. Бориневич. - Одесса, 1895. - 129 с.; 40. Скальковский А.А. Армяне-католики в Новороссийском крае // Новороссийский календарь на 1860 г. - Одесса, 1859. - С.375 - 378; 41. Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. - Одесса, 1848. - 156 с.; 42. Скальковский А.А. Изустные предания о Новороссийском крае. - СПб., 1838. - 29 с.; 43. Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. - Одесса, 1841. - VIII, 437, IV с. ; 44. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. - К.: Наукова думка, 1989. - 304 с.; 45. Смоляников К. История Одессы // ЗООИД. - Одесса, 1853. - Т. 3. - С. 338 - 432; 46. Устав ООИД. - Одесса, 1839; 47. Хмарський В.М. З історії розвитку археології на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету (Одеса). - Одеса, 1998. - Вип.6. - 318 с.; 48. Хмарський В.М. Археологічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. - Одеса: Астропринт, 2002. - 399 с.; 49. Шершеневич И. Описание Крыма Мартина Броневского // ЗООИД. - Одесса, 1867. - Т.6. - С. 333 - 367; 50. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. - Ч.1-2. - СПб., 1863; 51. Шугуров М. Дневник путешествия в Южную Россию академика С.-Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1773 - 1774 годах // ЗООИД. - Одесса, 1879. - Т. 11. - С. 180

– 228; 52. Юргевич В. Об археологических разысканиях и открытиях в южной России, предшествовавших учреждению Одесского общества истории и древностей // Записки Одесского общества истории и древностей (далі - ЗООИД). – Одесса, 1886. - Т. 14. - С. 27–51; 53. Юрченко П. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузии Жана де Люка, монаха доминиканского ордена (1625) // ЗООИД. – Одесса, 1879. - Т. II. - С. 473–493; 54. Юрченко П. Описание Колхиды или Мингрелии о. Ламберти, миссионера Конгрегации для распространения христианской веры // ЗООИД. – Одесса, 1877. - Т. 10. - С. 178–224.